

Y. Dzhulay

W. HOGARTH AND G. K. LICHTENBERG IN THE PLUSHKIN'S HISTORY

This article analyzes the direct origin for selection miser's features in the "Plushkin History" from K. G. Lichtenberg's commentaries to W. Hogarth's engravings "Rake's progress" picture cycle.

Keywords: Plushkin's history, Plushkin's apology, miser, signs of miser, G. K. Lichtenberg, W. Hogarth.

Матеріал надійшов 11.03.2014

УДК 930.85.613 (092)

Гамалія К. М.

ЛЮДИНА, ГІГІЄНА ТА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У ТВОРАХ І. П. СКВОРЦОВА

Статтю присвячено аналізу діяльності професора Харківського та Київського університетів І. П. Скворцова (1847–1921). Показано його внесок у розвиток гігієнічної науки та її впровадження до сфери вищої освіти. Підкреслено цінність його теоретичних розробок із загальних питань природознавства та цивілізаційного розвитку: динамічної теорії сутності життя як цілісної єдності людини і довкілля, гіпотези щодо ролі електромагнітних сил Всесвіту у створенні життя на Землі, концепції визнання здоров'я людей найважливішим критерієм цивілізації.

Ключові слова: гігієна, довкілля, охорона здоров'я, освіта, цивілізація, концепція, культура.

Концептуальні засади цивілізації нині активно розробляються вітчизняними [1] та зарубіжними [2; 3] дослідниками. Термін «цивілізація» досить часто розглядається як синонім культури, серед концепцій якої виділяють історичну, соціологічну, етичну, естетичну, еволюційну, економічну та ін. [4]. До розгляду цих питань наші попередники зверталися ще в кінці ХІХ століття. Аналіз творчої спадщини одного з них, професора І. П. Скворцова, дає підстави сформулювати валеологічну концепцію цивілізаційного процесу. За такого підходу критерієм розвитку цивілізації виступатиме оптимізація способу життя людей, наявність раціонального взаємозв'язку між людиною, її природним довкіллям та створеним нею штучним середовищем.

Відомий гігієніст та громадський діяч І. П. Скворцов народився 7 серпня 1847 р. у селі

Ромашкіно Бузулукського повіту Самарської губернії. Від свого батька, сільського священика, з дитинства успадкував любов до природи і цікавість до її явищ. Як пізніше згадував сам Скворцов, він «виріс на широкому степовому просторі, з дитинства мав досить розвинене відчуття спілкування з природою» [5, с. 321–323]. Після закінчення у 1871 р. медичного факультету Казанського університету його залишено стипендіатом для підготовки до професорського звання. Своєю спеціальністю І. П. Скворцов обирає фізіологію і гігієну, що особливо привертала його увагу «як широтою та різноманітністю своїх завдань, так і утилітаризмом, спрямованим на благо як окремих людей, так і їхніх спільнот» [5, с. 321–323]. Після захисту 16 лютого 1874 р. дисертації і отримання ступеня доктора медицини І. П. Скворцов стає штатним доцентом кафедри гігієни Казанського

університету, де за його ініціативою організовано гігієнічну лабораторію. Перебуваючи в Казані, він вивчає санітарний стан міста і займається питаннями його санітарного благоустрою, публікує статті на цю тематику [5, с. 321–323].

Першого липня 1882 р. І. П. Скворцова переведено до Варшавського університету на посаду екстраординарного професора гігієни та медичної поліції, яку він обіймав упродовж наступних трьох років. За цей час ним організовано гігієнічну лабораторію і випущено першу частину курсу практичної гігієни (санітарна статистика і географія). Продовжуючи публікацію матеріалів про санітарний стан шляхів сполучення, міст і сіл Росії, І. П. Скворцов здійснив поїздку по Волзі, Камі та Уралу, де зібрав багатий матеріал щодо стану медико-санітарної справи. Результатом поїздки став детальний звіт, а також серія нарисів про умови праці на рибних промислах в Астрахані, соляних – у Баскунчаку та у гірничо-заводській промисловості Середнього Уралу.

У 1884 р. І. П. Скворцов виступив у пресі з проектом реформи медичної освіти в Росії, з такими пропозиціями: 1) на факультетах протягом 4-х років дається загальна медична освіта, завдання якої – визначення умов здорового життя і засобів запобігання (гігієна) та лікування (власне медицина) хвороб як окремих осіб (терапія), так і в масах (санітарія); 2) наступні два роки студенти проходять спеціалізацію з судової медицини, гігієни та лікувальної медицини; 3) клінічна підготовка проводиться у великих периферійних лікарнях, пов'язаних з факультетом [6].

У жовтні 1885 р. І. П. Скворцова запрошено на посаду завідувача кафедри гігієни Харківського університету, де минув найдовший і надзвичайно плідний період його діяльності. При харківській кафедрі він також створює лабораторію гігієни з великою бібліотекою. Окрім практичних робіт на кафедрі, кожний студент проводив гігієнічне дослідження власного організму та свого побутового оточення. Записи студентів були настільки інформативними, що їх використовували при написанні наукових статей та дисертацій. Тематика студентських робіт стосувалася переважно санітарних умов Харкова, і чимало з них отримали золоті та срібні медалі [7].

У 1886 р. професор Скворцов першим у світі запропонував метод тканинних культур, яким після нього користувалося чимало дослідників, але, на жаль, деякі з них ігнорували його пріоритет, приписуючи честь цього відкриття американському ембріологу Россу Гаррісону [8]. У 1900 р. І. П. Скворцов отримав звання заслуженого професора, а через три роки пішов зі штат-

ної посади, але за дорученням факультету продовжував керувати кафедрою ще три роки. Від 1906 р. він мешкає у Києві, де обіймає посаду приват-доцента кафедри загальної гігієни та санітарної поліції (1906–1917), водночас керує санітарним відділом земської управи Київської губернії. Помер І. П. Скворцов у 1921 р. на 74-му році життя [9, с. 101].

І. П. Скворцов – автор більше 150 робіт досить широкого тематичного діапазону. Загальна спрямованість його праць – вивчення впливу фізико-хімічних та біологічних факторів на здоров'я людини, переважно висвітлення змісту і завдань гігієни та санітарної справи. Перебуваючи в Казані, він надрукував низку статей з цього питання у часописі «Здоров'я», заснованого у Петербурзі О. П. Доброславним: «Гігієна в наших університетах» (1877), «Місце гігієни у нашому житті» (1877), «Гігієна та медицина» (1878). Така сама тематика відбилася і у назвах його вступних лекцій, виголошених перед початком роботи в університетах: Казанському – «Гігієна, її предмет, цілі і завдання» (1876); Варшавському – «Про предмет і завдання гігієни» (1882); Харківському – «Визначення науки про здоров'я» (1885). З великих робіт найважливіші двотомний «Курс практичної гігієни. Для студентів, лікарів і загальносанітарних установ» (1884–1889), «Основи гігієни та гігієни. Короткий курс для студентів і лікарів» (М., 1900), «Гігієна з включенням анатомії, фізіології та патології людського тіла» (Харків, 1897).

У зазначених працях вчений виклав своє розуміння гігієни як науки, нерозривно пов'язаної з основними фізико-хімічними та біологічними процесами життя природи, а також розроблену ним на цій основі динамічну теорію сутності життя як цілісної єдності людини і довкілля. З цієї точки зору він розглядав гігієнологію як науку, що досліджує природне середовище, і гігієну, предметом вивчення якої є штучне середовище, створене людиною. В такому сенсі гігієнологія вивчає природні умови здорового існування, а гігієна – штучні обставини, побут людини – і дає рекомендації з її оздоровлення. І. П. Скворцов закликав до комплексного вивчення людини і довкілля у їхній взаємодії: тільки такий підхід, на його думку, дозволить всебічно розглянути всі явища, у яких виявляється ця залежність.

І. П. Скворцов зробив помітний внесок і у військову гігієну. У 1877 р. у зв'язку з Російсько-турецькою війною вийшов перший у Росії посібник з військово-польової гігієни «Короткий курс військово-польової гігієни для офіцерів та військових лікарів», удостоєний у 1879 р. премії

Петра Великого. У ньому він узагальнив усі відомі на той час вітчизняні та зарубіжні матеріали, створивши зведений кодекс відомостей з військово-санітарної справи щодо польових обставин. Цього ж року у «Віснику народної допомоги» І. П. Сковрцов опублікував поради лікаря солдатам, а у 1881 р. Головне управління військово-навчальних установ видало його книгу «Загальнодоступна гігієна для військових». У 1904 р., значно переробивши «Короткий курс військово-польової гігієни», Сковрцов випустив його з назвою «Військово-польова гігієна».

Окрім підручників з гігієни, І. П. Сковрцов опублікував популярні керівництва, розраховані на широку популяризацію гігієнічних знань: «Загальнозрозуміла гігієна» (1881), популярна «Гігієна з включенням анатомії та фізіології», радив видавати «...теми для бесід з народної гігієни», читав лекції народним учителям. Продовжуючи працювати у науково-популярному часописі «Здоров'я», вів у ньому відділ критики і бібліографії і майже у кожному номері публікував власні матеріали, що стосувалися санітарних умов Казані, способів водопостачання, каналізації тощо. У рецензіях на праці інших дослідників висловлював основні вимоги, яких повинні дотримуватися популяризатори медичних та гігієнічних знань: «Твори ці для більшості слугують єдиним джерелом набуття і суто наукових і науково-практичних відомостей, сприяючи таким чином тому чи іншому складу і громадського розуміння, і громадської практики... Якщо десь і потрібна простота, ясність і разом з тим послідовність у ході думок і викладенні фактів, то це переважно у творах популярних» [10, с. 303].

Великого значення надавав Сковрцов виданню посібників для народу, вказуючи, що тут не можна задовольнятися перекладами чи компіляціями – вони повинні бути пристосованими до умов російського життя. «У народних керівництвах, – писав він, – мають бути вказані найкращі способи розміщення поселень, вулиць, будинків – відносно один одного; будівлі жител, дворів з різними їхніми приналежностями; повинно бути вказано значення різних домашніх виробництв, їхніх залишків – відносно їх впливу на воду, повітря, ґрунт» [11, с. 208]. Розповсюдження у популярному вигляді гігієнічних та екологічних істин він вважав такою ж важливою роботою у справі покращення народного здоров'я, як і з'ясування всіх сторін народного життя.

Констатуючи, що тип забудови російських поселень дуже неекономний та шкідливий для здоров'я, вчений рекомендував колегам-ліка-

рям взяти на себе ініціативу з реформування будівельних статутів. Особливо турбували його обставини життя городян, тим більше, що міста найбільше потребують посилення санітарних вимог, оскільки смертність там вища, ніж у селі. Як вважав І. П. Сковрцов, нині «всі знайомі зі станом справ переконані, що народне здоров'я в Росії знаходиться у дуже поганому стані, що ясно вимальовується через великий відсоток смертності; причини такого стану полягають переважно у побутових умовах народного життя, розуміючи їх у найширшому сенсі і як розумовий розвиток, і як матеріальний добробут, і як рівень моральних засад, звичаїв, легенд тощо, і як вплив людини на оточуюче її середовище» [11, с. 109].

Обстоючи необхідність збереження в людських поселеннях зеленої зони, він писав: «Позбавлений рослинного покриття ґрунт міст і взагалі населених пунктів, особливо за умов його забруднення, слід визнати за одну з найшкідливіших для здоров'я умов. Тому слід намагатися лишати ґрунт його рослинного покриття на якомога меншій площі... Рослинність, окрім поглинання різних шкідливих продуктів розкладу органічних речовин, має ще одне величезне значення як регулятор вологості ґрунту та повітря. Вкритий рослинністю ґрунт – це океан, що постійно випаровує вологу і тим зменшує спеку, охолоджує повітря, обумовлює утворення дощу та висушує ґрунт» [12, с. 78–79].

На думку І. П. Сковрцова, люди багато хворіють і передчасно вмирають через власну недбалість, оскільки вони псують воду, повітря та ґрунт. «Людина, – зауважував він, – незважаючи ні на що, рветься на волю, на вільне повітря, подихати їм, освіжитися. Разом з ростом міст з особливою увагою почали ставитися до ширини вулиць, створення парків, садів, скверів, бульварів і навіть до обладнання самих будинків» [13, с. 54]. Короткочасний виїзд за місто, на дачу є паліативом, оскільки більшу частину життя міська людина користується зіпсованим повітрям та водою. Найкориснішою для неї є джерельна вода, що виходить з глибини землі, виносячи звідти все животворне, притаманне пройденим нею шарам ґрунту. «Не тільки у казках, а й у дійсності є жива і мертва вода, як є живе і мертве повітря» [13, с. 59]. Вивчаючи вплив на здоров'я людини мінеральних джерел Криму, Кавказу та деяких закордонних курортів, він підкреслював, що особливо користь вони виявляють безпосередньо біля джерел, а не на відстані від них, у бутильованій формі. На цю тему ним було написано низку статей: «П'ятигір'я та його мінеральні води» (1889),

«Кавказьке Чорноморське прибережжя та південний берег Криму» (1890), «Боржом та його мінеральні води» (1895), також книга «Основні питання лікувальної гігієни. I. Кліматичне лікування» (1894).

Серед праць І. П. Скворцова значне місце займають роботи, присвячені питанням етіології таких небезпечних захворювань мікробної природи, як чума та холера. Навіть у 70–80 рр. XIX століття, коли мікробіологічна наука робила тільки перші кроки, він правильно розумів як негативну, так і позитивну роль мікробів у житті нашої планети: «У всякому рослинному організмі, – писав він, – від мікроскопічного грибка до гігантських дубів та пальм, ми скоріше повинні бачити наших кращих друзів, завдяки яким ми не задихаємось у суміші убивчих продуктів, а насолоджуємося життям... Нижчі рослини – це незчисленні дезінфікуючі лабораторії, а не незчисленні наші вороги, як прославляють їх нині» [12, с. 16].

Упродовж усієї своєї діяльності професор Скворцов був прибічником розвитку історії медицини. Почавши працювати лікарем, він надрукував статтю «Історія розвитку земської медицини у Самарському повіті», а перебуваючи у Харківському університеті, вважав за необхідне скласти програму курсу історії та енциклопедії медицини, відкрити кафедру з цієї спеціальності [14]. Коли у 1903 р. медичний факультет почав готуватися до урочистостей, пов'язаних із святкуванням 100-річчя університету, було підготовлено і видано фундаментальну працю «Медичний факультет Харківського університету за перші 100 років існування» за редактуванням І. П. Скворцова та Д. І. Багалія [15].

Заслужують на увагу роботи І. П. Скворцова, у яких він висловлював свої думки щодо загальних проблем природознавства, взаємозв'язку різних напрямів науки, походження всесвіту. Ним була висунута гіпотеза щодо електричної сутності життя, теорія про роль електромагнітних сил у процесі створення світу. «На Землі, – вважав він, – яка знаходиться у електромагнітно-

му полі Сонця, неодмінно повинні утворюватися наведені (індуковані) електричні токи через постійну зміну її положення відносно Сонця» [13, с. 32]. Проте, незважаючи на величезну силу електромагнітних властивостей Землі, їх майже ігнорують при поясненні більшості земних явищ. Вперше свою «динамічну теорію утворення світу» І. П. Скворцов сформулював російською мовою 1897 р. у статті «Сонце, Земля та електрика», а через рік – витяг із неї було надруковано у французькому перекладі [16]. У більш завершеному вигляді вона увійшла до книги «Нова космологія (Життя і розвиток Всесвіту)» (1910) [17]. Його погляди майже не знайшли підтримки у колег, так само як сталося незабаром з книгою О. Л. Чижевського про вплив діяльності Сонця на розвиток епідемій на Землі, створеною на основі розробок 1915–1928 рр. [18] і надрукованою невеличким накладом у 1930 р. [19].

Виступаючи на загальних зборах IV з'їзду російських природознавців, що відбувся в Казані у серпні 1873 р., І. П. Скворцов висловив свої думки щодо визнання здоров'я народу найважливішим критерієм цивілізації і щодо ролі гігієни у його збереженні. «Чимало було запропоновано критеріїв цивілізації, чимало нав'язували їй кінцевих цілей. Одні її суть бачать у розвитку почуття прекрасного та істинного, інші – у розвитку виробничих сил і у накопиченні її продуктів, ще інші – у досягненні ідеально-справедливого устрою суспільства, у загальному щасті людства...; але всі ці прагнення зводяться вочевидь до того, щоб якомога повніше і вільніше користуватися наданим строком життя, – а таке користування необхідно передбачає здоров'я. Тому стан народного здоров'я слід визнати найкращим критерієм цивілізації» [20, с. 83]. Усувати ускладнення, викликані розвитком цивілізації, зазначив він, здатна така наука, як гігієна. Поки що вона лише йде слідом за цивілізацією, знищуючи той бруд, що утворюється в результаті роботи останньої. Але тільки за її допомоги люди зможуть досягти своєї мети – здоров'я і повноти життя.

Список літератури

1. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К. : Феникс, 2002. – 760 с.
2. Davis N. Europe. A History / Norman Davis. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 1365 p.
3. Clark K. Civilization. A personal view / Kenneth Clark. – London : Clays LTD, 2005. – 265 p.
4. Костина А. В. Культурология : учебник / А. В. Костина. – 3-е изд. – М. : КНОРУС, 2008. – 336 с.
5. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета (1804–1904) : в 2-х ч. ; [под ред. Н. П. Загоскина]. – Казань, 1904. – Ч. 2. – 453 с.
6. Скворцов И. П. О расширении преподавания гигиены в университетах и о введении ее в программу других учебных заведений / И. П. Скворцов // Врачебные ведомости. – 1883. – № 22/574. – С. 4079–4081; № 23/575. – С. 4095–4098.
7. Жаботинский В. М. И. П. Скворцов – выдающийся русский гигиенист / В. М. Жаботинский // Труды Харьковского медицинского института. – 1958. – Вып. 46. – С. 67–76.

8. Каневский Л. О. Русский гигиенист и общественный деятель И. П. Сковрцов (1847–1921) / Л. О. Каневский // Советское здравоохранение. – 1952. – № 6. – С. 40–45.
9. Макаренко И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991) / И. М. Макаренко, И. М. Полякова. – К. : Здоров'я, 1991. – 160 с.
10. Сковрцов И. П. [Рец.] / И. П. Сковрцов // Здоровье. – 1875. – № 14. – С. 300–303.
11. Сковрцов И. П. По вопросу о повальных болезнях и вообще о состоянии народного здоровья в России / И. П. Сковрцов // Труды IV съезда русских естествоиспытателей в Казани, происходившего с 20-го по 30-е августа 1873 г. / Статистико-гигиеническое отделение секции научной медицины. – Казань, 1875. – Вып. 6. – 156 с.
12. Сковрцов И. О болезненности и смертности детей в Императорском Московском воспитательном доме (опыт приложения метеорологических данных к статистико-биологическому анализу) / Иринарх Сковрцов. – СПб., 1876. – 79 с.
13. Сковрцов И. П. Значение для здоровья свободного воздуха (с точки зрения изложенной здесь же динамической теории автора) / И. П. Сковрцов. – СПб. : Народная польза, 1899. – 59 с.
14. Петров П. Т. Преподавание истории медицины в харьковской высшей медицинской школе / П. Т. Петров // Тр. Харьк. медиц. ин-та. – 1958. – Вып. 46. – С. 59–66.
15. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования / под ред. И. П. Сковрцова, Д. И. Багалея. – Харьков, 1905–1906. – 808 с.
16. Skwortzow Ir. Soleil, terre et électricité (Un chapitre de la théorie nouvelle de l'univers). Exposé de l'article / Ir. Skwortzow. – Kharkow, 1898. – 8 p.
17. Сковрцов Ир. Новая космология (Жизнь и развитие Вселенной) / Иринарх Сковрцов. – СПб. : Вестник знания, 1910. – 100 с.
18. Чижевский А. Л. Солнечный пульс Жизни (по исследованиям 1915–1928 гг.) / А. Л. Чижевский // Архив РАН (Российская академия наук). – Ф. 1703. – Оп. 1. – № 5. – Л. 77.
19. Чижевский А. Л. Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца / А. Л. Чижевский. – М. : Изд-во Всероссийского об-ва врачей-гомеопатов, 1930. – 172 с.
20. Сковрцов И. П. Гигиена и цивилизация / И. П. Сковрцов // Протоколы и речи общих собраний IV съезда русских естествоиспытателей ; под ред. М. Ф. Суворова и Н. О. Ковалевского. – Казань, 1874. – С. 83–92.

K. Gamaliya

MAN, HYGIENE AND CIVILIZATION IN THE WORKS OF I. P. SKWORTZOW

The paper is devoted to analysis of scientific activity of professor of Kharkov and Kyiv universities I. P. Skwortzow (1847–1921). On shows his contribution to development of hygiene science and its teaching in Universities. The author outlines the value of Skwortzow's theoretical elaborations on general issues of natural science and on development of civilization: a dynamic theory on the essence of life as an integral unity of human and environment, the hypothesis about the role of the electromagnetic forces of the Universe in the creation of life on Earth, the concept of recognition of people's health as the most important criterion of civilization.

Keywords: hygiene, environment, public health, education, civilization, conception, culture.

Матеріал надійшов 25.09.2013